

Az empirikus történetpszichológia lehetőségei az 1918 előtti magyarországi evangélikus iskolázás és iskolázottság elemzésében*

NAGY Péter Tibor

DSc, egyetemi tanár | Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar | Wesley János Lelkészképző Főiskola

MTMT: 10000722 | nagypetertibor2014@gmail.com

KEYWORDS

- dualism
- hierarchy of schools
- empirical historical sociology
- schooling
- sources

ABSTRACT

The possibilities of empirical historical sociology in the analysis of lutheran schooling and schooling in Hungary before 1918 | With the spread of statistical and sociological thinking, the relationship between „lutheran” and „education” began to fragment into several independent problems. Thus, for example, the decline of illiteracy among the Lutheran population; its mobility in the bourgeoisie, in lower secondary education; its increased interest in secondary education; its over-representation among various groups of the intellectual elite; its natural links with German Protestantism; and its openness to mixed marriages and other social contacts from the turn of the century onwards, can be the subject of a separate, detailed study. The paper considers how census sources that refer to schooling, both directly and indirectly, reflect these denominational characteristics of Lutherans, and makes suggestions as to what manuscript census sources might be helpful to the researcher wishing to analyse the Lutherans of a town or county in terms of schooling. The paper also takes stock of the prosopographical sources that can be used to capture Lutherans in different elite groups.

KULCSSZAVAK

- dualizmus
- iskolák hierarchiája
- empirikus történetpszichológia
- iskolázottság
- források

ABSZTRAKT

A statisztikai, illetve szociológiai gondolkodás terjedésével az „evangélikusok” és az „oktatás” kapcsolata több egymástól független problémává kezdett szétszálazódni. Így például külön, részletes vizsgálat tárgyává tehető az evangélikus népesség analfabetizmus-csökkenése; polgári iskolai, alsó középiskolai mobilitása; fokozott érdeklődése a középfokú oktatás iránt; felülreprezentáltsága az értelmiségi elit különböző csoportjaiban; természetes kapcsolata a német protestantizmus felé; valamint a századfordulótól a vegyes házasságok és más társadalmi érintkezések terén mutatott nyitottsága. A tanulmány sorra veszi, hogy az iskolázottságra közvetve és direkt utaló népszámlálási források hogyan tükrözik az evangélikusok e felekezetspecifikus tulajdonságait, és javaslatokat fogalmaz meg arról, hogy milyen kéziratos népszámlálási források segítenek, ha valamely város vagy megye evangélikusait akarja iskolázottsági szempontból elemezni a kutató. A tanulmány számba veszi azokat a proszopográfiai forrásokat is, melyek alapján a különböző elitesztruktúrákban az evangélikusok megragadhatók.

Az 1949 előtti statisztikai adatközlésekhez kapcsolódó kommentárok¹ után, az 1990 utáni empirikus történetpszichológia – elsősorban Karády Viktor munkássága révén² – tette közismertté az evangélikusok súlyát, abszolút és relatív³ felülreprezentációját.⁴

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2024. szeptember 22.

¹ Az evangélikus népesség túliszkolázásának a tényét, az evangélikus népesség magas arányát az iskolázottságot igénylő foglalkozásokban a magyar népszámlálások kötetének előszavai évtizedenként mindenképpen konstatálták.

² Elsőként: Karády, 1987. 67-85., magyarul részletesebben: Karády, 1994.

³ Abszolút felülreprezentáció: az evangélikusok aránya a vizsgált népességben (pl. a középiskolások között) és az evangélikusok teljes népességbeni arányának hányadosa. Relatív felülreprezentáció: az evangélikusok aránya a vizsgált népesség szűkített részében (pl. a magyar és német középiskolások között) és az evangélikusok magyar és német népességbeni arányának hányadosa. A szűkítés különféle módjai alkalmazásának haszna, annak a redundanciának a kiiktatása, hogy számos alnépesség egyszerűen „szóba sem jön” a magasabb iskolázás kapcsán, mert az alfabetizációhoz vezető első lépéseket teszi éppen meg.

⁴ Köszönetet szeretnék mondani Karády Viktornak e tanulmányhoz tett megjegyzéseiért.

Ezt megelőzően a magyarországi evangélikus történetírás és emlékezetkultúra maga is mindig is fontosnak tartotta hangsúlyozni a magyarországi evangélikus iskolaügy kiterjedtségét. A történelmi felekezetek önképében mindenütt szerepel az iskolázás, már csak azért is, mert a kereszténység térítő (a vallási ismerteket, kultúrát tanítással is terjesztő) vallás, illetve mert az egyházak „történelmi érdemeit” egy szekularizálódó/szekularizált világban (s az ez iránt érdeklődő 19-21. századi, generációról generációra egyre szekularizáltabb közvéleményben) jobban lehet hangsúlyozni a nemzeti műveltségben betöltött szereppel, mint önmagában a hitéleti funkcióval. De a legtöbb történelmi felekezet saját történetében nagyobb súlyt adhatott az „iskolázáson kívüli”, „iskolától független” közéleti szerepeknek, mint az evangélikus. A katolikusok a „magyar királyok mellett” betöltött funkcióknak, a reformátusok a „nemzeti függetlenség centrumaiban” (a 16-17. századi Kolozsváron, a 16-20. századi Debrecenben) eljátszott politikai szerepnek, a görögkeletiek a román és szerb „nemzetté válásban” betöltött szerepnek tulajdoníthattak nagyobb jelentőséget. Az evangélikus önképben az *ilyesmikhez képest* az „iskolázás” jelentősége mindig *relative* is nagy volt.

Az mindenképpen bizonyos, hogy ez az „evangélikus önkép” maga is egy tudásszociológiai (vagy historiográfiai) elemzés tárgya kell hogy legyen, ezért szövegünk ezen részébe nem kerül egy „state of art”, csak egy lábjegyzet.⁵

Ugyanakkor az emlékezetkultúra – amelynek intézményes elemei többségileg sem az evangélikus egyházhoz kötődnek (ld. pl. a Protestáns Szemle vagy a Protestáns Tanügyi Közlöny című folyóiratokat) –, egyszerűsíteni is kezdett, amennyiben a többségileg katolikus Magyarország protestáns kisebbségéről összevontan beszélt, némiképp extrapolálva a középosztályi élettapasztalatot, miszerint a legfontosabb megélhetés mégiscsak a hivatal, s a protestánsok nemcsak a birodalomban, nemcsak Magyarországon, de a legtöbb országrészben, a legtöbb megyében, s legtöbb jelentős városban is kisebbségben voltak, „ellenzékinek” számítottak. Évszázadokon át formálisan sem tolthettek be hivatalt, illetve a hivatalviselés során olyan szimbolikus aktusokkal kellett szembenézniük, melyek a nem katolikus felekezetek „híveit” egymáshoz sokkal közelebb hozták, mint Európa azon pontjain, ahol a lutheránus, anglikán, kálvinista felekezetek valamelyike kezdett el államegyházként viselkedni, s hozzá képest a többi protestáns felekezet számított kicsinek. A történelmileg (kereszténység-önképileg is) növekvő jelentőségű USA-ban a szigorú jogi egyenlőség ellenére szociológiailag mindig is megkülönböztették a „mainstream” protestánsokat a kisebb felekezetektől.

Az „evangélikusok” (személyek, jelenségek) láthatósága a 19-21. századi magyar szövegtörzsben – a Digitális tudománytár⁶ hatvanmillió oldalán – létszámukhoz képest aránytalanul erősebb, mint a reformátusoké, és ez a láthatóságfőlény alig érzékeny a történelem változásaira. Noha a reformátusok lakossági aránya Trianon után legalább háromszorosa az evangélikusokénak, a református Horthyról elnevezett korszakban csak 2,11-szer annyi református találat van, a tipikus Kádár-korszaknak tekinthető 1960-1979-es időszámban 1,92-szer, a 21. században pedig 2,16-szor annyi református kontextusú találat van, mint evangélikus. Ez azt a nem túl meglepő gondolatot támasztja alá, hogy a „nemzetet” jellemző írott szövegtörzsben az arányokat sokkal inkább a református, evangélikus középírtegek aránya, mint a református, evangélikus népesség aránya befolyásolhatja. (Azt, hogy ebből mennyi vonatkozik kortárs és

⁵ Az 1920 előtti historiográfiához: Zsilinszky, 1880, 1898, 1908, Haan, 1882, Fényes, 1908, Kármán, 1911. Szelényi, 1917 – és Szelényi könyvének kritikái: Waldapfel, 1918, Szigethy, 1921.; A középiskolai törvényjavaslat, 1882, Az 1847-48-ik, 1891; Modern elemzések: Fabiny, 1997, Csepregi, 2020, Zombori, 2019.

⁶ Arcanum Adatbázis Kft.: Digitális Tudománytár: <https://adt.arcanum.com/hu/>.

mennyi evangélikus történeti, ill. református történelmi „adatokra”, további specifikált vizsgálattal lehetne megállapítani, korábban kidolgozott módszertan segítségével).⁷

Hasonló tanulságot sugall, hogy a mai magyar közműveltség egyik legjellegzetesebb tükrében, a 20-21. század fordulóján megjelent Magyar Nagylexikonban⁸ 1531 református említésre 1113 evangélikus említés jut, s bár a velük kapcsolatos évszámok meanje 1782, illetve 1794, a mediánban már nagyobb a különbség 1806, illetve 1818. (Ez utóbbi azt jelenti, hogy az evangélikus kontextusú említés aránya a 20. századhoz közelítve növekszik.)

A statisztikai, illetve szociológiai gondolkodás terjedésével az „evangélikusok” és az „oktatás” kapcsolata több egymástól független problémává kezdett szétszalazódni:

- az evangélikus népesség analfabetizmus-csökkenése, amit alapvetően a kis falvak evangélikus lakossága határozott meg;
- az evangélikus népesség polgári iskolai, alsó középiskolai mobilitása, melyet az evangélikus népesség viszonylagos polgárosultsága, urbanitása határozott meg;
- az evangélikus népesség érdeklődése a középfokú oktatás iránt, melyet alapvetően a „kisértelmiségivé”⁹ (pl. tanító, jegyző) válás határozott meg, részben az államigazgatás szekularizálódása révén. 1867 után nemcsak nem kellett attól tartani, hogy a közhivatalokban a katolikus államvallás híveit éri preferencia, hanem az „összes konkurenssekkal” szemben is előnyre lehetett számítani. Hiszen a vallásosabb katolikusok meggyanúsíthatók voltak a klerikális ellenzékkel való szimpátiával; a reformátusok habituálisan jobban kötődtek a „48-as” ellenzékiességhez; a görögkeletiek/görögkatolikusok általában épp ott akartak volna állásokat, ahol szerb/román/rutén kötődésük miatt „nemzetileg” diszpreferált volt az alkalmazásuk. A zsidóknak pedig, a nagy keresztény-zsidó munkamegosztás miatt, kevésbé nyílt meg a közhivatalnoki pálya. „Semmi baj” nem volt ugyan az unitáriusokkal, de ők még az értelmiségben való erős felülreprezentáltságuk körülményei között is nagyon kis létszámúak voltak;
- az evangélikus népesség az értelmiségi elit különböző csoportjaiban is meglehetősen felülreprezentált volt – már csak azért is, mert a nagybirtokosságban, különösen a katolikus arisztokrácia miatt, relatíve alulreprezentált volt;
- a protestánsok között – a reformátusokkal és az unitáriusokkal, valamint az egészen kicsi felekezetekhez tartozókkal ellentétben – az evangélikus népesség rendelkezett természetes kapcsolatokkal a német protestantizmus felé. Ez azért egy sokkal nagyobb nemzetközi potenciális kapcsolathálót jelentett, mint a kálvinisták rendelkezésére álló holland vagy francia, svájci kapcsolatrendszer;
- az evangélikus népesség a századfordulótól a vegyes házasságok és más társadalmi érintkezések révén sokkal kevésbé őrizte elkülönültségét, mint a többi nagy felekezet. (Ahol mód volt keveredni, ott az evangélikusok jobban keveredtek, mint a többiek: az 1880-ban fennálló budapesti házasságokat nézve az evangélikusok 1,1-szer nagyobb arányban éltek

⁷ Nagy, 2022. Praktikusan a megoldás a 17 század első felére például az (evangélik* OR lutherán* OR ágosta*) AND (161* OR 162* OR 163* OR 164*) keresés eredménye lenne. Kvalitatív értelemben nem teljes körű, de történetiszociológiai értelemben megbízható választ ad ez, különösen a megjelenési évtizedek összehasonlításakor.

⁸ A Magyar Nagylexikon szerkesztősege 2004-ben egy rövid ideig lehetővé tette, hogy a papíralapú lexikon előfizetői a nagylexikon szövegéhez – címszóról címszóra haladva, több mint száz ezer részletben – hozzáférjenek. Ebből készült a kutatóintézeti gépeinken hozzáférhető húszmillió soros magyarnagylexikon.sav nevű adatbázis.

⁹ A nem triviális kifejezés használatára néhány példa: URL1: <https://tinyurl.com/3hsa8va9>; URL2: <https://tinyurl.com/4whjzbzm>; URL3: <https://tinyurl.com/yup4y3zp>; URL4: <https://tinyurl.com/57ufjxu9>.

vegyes házasságban, mint a hasonló méretű kisebbséget alkotó reformátusok)¹⁰ Ez pedig mindenképpen kedvezett a modernizációnak, a szekularizációnak;

- az evangélikus népesség – a nagy keresztény vallásokhoz képest – jobb viszonyt táplált a zsidókkal, akiknek társadalmi szerepe a századfordulón igen gyorsan növekedett. Ennek objektivációja a vegyes házasságok magas aránya, illetve az izraelita felekezetű fiúk tömeges részvétele az evangélikus fasori gimnáziumban;
- az evangélikus népesség (legalábbis a városi vagy városias része) sokkal inkább élt – rengeteg újkori nem statisztikai forrás szerint, illetve 1880 utáni statisztikai források szerint – kereskedelemről, mint a többi keresztény csoport. A kereskedelmi alapú érvényesülésben, gyarapodásban sokkal nagyobb az iskolázás szerepe, mint az agráriumban, vagy akár az iparosok között, hiszen sokkal nagyobb a jelentősége a hétköznapi módon ellenőrizhető információk körén kívül eső (újságban olvasható) információk mérlegelésének, idegen anyanyelvű emberekkel való szótárcsere, más jogszokású területekre való elutazásnak, egyáltalán az egyszerű írni–olvasni–számolni tudást meghaladó mértékű újságolvasásnak, lexikonhasználatnak, feljegyzéskészítésnek, kalkulációnak. Az írni–olvasni tudást gyengén polgárosodott alnépességekben is elősegítette a hívők bibliaolvasásának – protestantizmushoz kötődő – szokásrendszere. A magasabb iskolázás motívumai között sokkal fontosabbnak minősíthetjük a kereskedelem arányát az evangélikus népességben;
- a magasabb iskolai végzettséget szerző népességen belül az evangélikusok között különösen magas a tanítók és tanárok aránya, ezt például a Szinnyi-féle „írói” életrajzgyűjtemény 16–18. századi születésű embereinél láthatjuk. (A 19. századra vonatkozó elitkutatás egyik komoly nehézsége, hogy a Szinnyiben vagy a Pallas Nagylexikonban, Magyar lexikonban szereplőkből alkotott reputációs elitlista csak más források segítségével tölthető fel felekezetre utaló jelzésekkel. A 16–18. századi embereknél általában magából a címszóból nagy biztonsággal eldönthető, hogy milyen vallású emberről lehet szó.) Ilyen értelemben az „oktatás” és „iskolázottság” saját hajánál fogva emeli fel magát, amennyiben az alulról jövő ambíciózusabb családok (és gyerekek) számára „adódik” az oktatási pálya. A tanítók és tanárok egyre nagyobb részét jelentik az evangélikus középosztálynak (másképpen nagyobb részét, mint a református középosztálynak), ezért egyre nagyobb lobbierővel rendelkeznek az egyházi önkormányzati testületekben, amiből az következik, hogy jó eséllyel tudnak egyházi erőforrásokatallokálni középiskolák „tényleges” keresletet meghaladó létesítéséhez. Ezen kínálat következtében viszont egyre nagyobb vonzerőt gyakorolnak helyi nem evangélikus csoportokra, amelyek ennek következtében egyre természetesebbnek látják azt is, hogy az evangélikusok relatíve toleránsak más felekezetűekkel szemben. Így megnő annak az esélye, hogy mindenféle – tanultságot igénylő – közigazgatási, igazságszolgáltatási pozícióra, akár nem evangélikus közegben is, evangélikus személyt válasszanak, jelöljenek ki. Mindez azt jelenti, hogy sem az evangélikus iskolarendszer túlfellettsége, sem az evangélikusok felülreprezentációja az iskolázott csoportokban nem kelt, vagy legalábbis kevésbé kelt feszültséget.

Ezek a fenti tényezők azt a hipotézist engedik meg, hogy:

- népességstatisztikában (azaz mindenekelőtt a népszámlálások urbanizációs, iskolázottsági és elitfoglalkozási jelzései között a 19–20. században az evangélikusok erőteljes jelenlétét, felülreprezentációját tükröző adatokat fogunk találni. S minél inkább igaz ez a felül-

¹⁰ Faragó, 2008. 71.

reprezentáció a helyi evangélikusokra a más vallásúakkal szemben, annál nagyobb szerepet játszik az adott település vagy az adott iskola az evangélikus oktatástörténetben;

- az evangélikus egyház oktatási intézményfenntartó tevékenységében nagy minőségi és mennyiségi felülreprezentációt fogunk találni, s szisztematikus lesz, hogy hol, s hogy milyen iskolatípusok vonatkozásában jelenik ez meg;
- az evangélikus iskolázottság újratermelésében nagy szerepet játszó tanítói, tanári népességben evangélikus felülreprezentációt fogunk találni, akik családtagokkal, nyilvánosságban mozgó feleségekkel, tanulásra szánt gyerekekkel, köztük lánygyerekekkel együtt számba véve nagyobb súlyt jelentenek, mint az egyébként szintén tekintélyes szerzetestársak a katolikus népességben;
- az evangélikus valláshoz sorolható népességet különösen szellemi és polgárosultsági értelemben az átlagosnál jobbnak fogjuk találni;
- szekularizációs értelemben az evangélikusok markáns, a többi felekezettől eltérő jegyeket fognak mutatni, magyarán kevésbé kötődnek majd az egyházhoz, mint például a reformátusok – ezt a vegyesházassági mozgalom növekedési ütemén kívül az 1990 körüli idősre vonatkozó templomlátogatási adatokból is láthatjuk;¹¹
- az evangélikusok – úgy az egyház, mind a hívek, mind a formálisan történelmileg evangélikussághoz tartozó lakosság – politikai szabadságfoka vélhetőleg magasabb lesz, mint a többi felekezeté. Például sokféle elemzés szerint erősebben determinált a református elit a magyar nacionalizmus, a katolikus elit pedig az antimodernista klerikalizmus politikai erői által.¹²

A népszámlálások publikált és kéziratot táblái

A népszámlálások publikált kötetei a 19. századtól kezdve kényelmesen hozzáférhetővé tették a legalapvetőbb jelzéseket, ezeket a köteteket vitte netre a Hungaricana projekt. E jelzések alapján nem szisztematikus leírásokat, hanem példákat mutatunk arról, hogy az evangélikus történetírás szakemberei mire használhatják mindezt.

1857-ben az ország központi területén a budai lakosságnak csak 2%-a, a pestinek viszont 4%-a volt evangélikus, s bár mindkettő alacsony szám, már előre vetít valamit Pest polgáriasabb, Buda hivatalnokiasabb jellegéből. Az evangélikusok a Gödöllői járásban 17%-os aránnyal vettek részt, ami többszöröse az ország átlagának. Erdélyben több mint kétszeresen felülreprezentált Szászrégen, több mint négyszeresen Brassó, Meggyes, Lekence, Kóhalom, Földvár járások, több mint ötszörösen Szentágota és Erzsébetváros (mármint az ismert pesti városrészrel azonos nevet viselő erdélyi település), valamint több mint hétszeresen Beszterce.

Nincsenek kombinált adatok, de a felsorolt területi egységek közül Brassó, Lekence, Szentágota és Erzsébetváros, valamint – csúcstartóként – Beszterce mutat alacsony gyerekszámot, amennyiben 15%-nál kisebb a 0-5 évesek aránya a lakosságban.¹³ Az alacsonyabb gyerekszám – majdnem minden későbbi statisztika szerint modernizációs jelzés, együtt jár magasabb iskolázottsággal. E korrelációs logika szerint az erdélyi evangélikusokra ez jellemzőbb az 1850-es években, mint a többi nagy felekezetre.

¹¹ A kutatóintézetünkben elkészült TARKI_50000 nevű adattár alapján az egyetemi diplomás/főiskolai diplomás/alacsonyabb iskolai végzettségű, idős evangélikusok szekularizációja, a Median_32000 nevű adattár alapján pedig az evangélikusnak bejegyzett, de ma evangélikus vagy felekezeten kívüli identitású idősök szekularizációja tanulmányozható.

¹² Az 1920-1947 közötti Hubai-féle választáskutatás területi adataiból készített becslések, illetve a képviselők felekezeti hovatartozása alapján (Ilonszki Gabriella adatbázisa) készített becslések.

¹³ Besztercei kerület: URL: <https://tinyurl.com/3sypr5m>.

1870-ben a népesség 7,2%-a volt – az országos népszámlálás szerint – evangélikus. Az evangélikus népesség mindenütt sokkal urbanizáltabb, amit a megyék és a megyékben lévő törvényhatósági jogú városok adatainak összevetéséből lehet látni. Abaúj megyében 7,2%-os adat jellemző Kassára, 3%-os a vidékre; Barsban 12,7% Körmöcbányára és 1,3% a vidékre. Gyakorlatilag minden megyére igaz, hogy az evangélikusok urbánusabbak. Az országos adatok ezt azért zavarják meg, mert az Alföld településtörténete néhány, valójában kevésbé urbánus város „segítségével” megnöveli a református városiak részarányát. A sok egybevágó megyei adat azt mutatja, hogy *nem csak azért* városias az evangélikus népesség, mert vannak a kora újkorban evangélikussá lett szászvárosok.

1881-ben már népszámlálási kereszt táblák is rendelkezésre állnak: tehát tudjuk, hogy az evangélikus népesség 79, illetve 63%-ban tud írni–olvasni, ami a férfiak esetében megközelíti, a nők esetében leülethnyit meg is haladja a zsidók írni–olvasni tudásának a mértékét.

A statisztika itt persze csal, hiszen az alsó társadalmi csoportok alfabetizmusát a modernizációtól távol eső falvakban nagy részben a bibliaolvasás motiválja, s a kizárólag héber betűkkel való olvasás – mely a legelmaradottabb zsidó közösségek férfilekossáát is szinte teljes körűen jellemezte korabeli megfigyelések szerint – a népszámlálásnál nem számított. Ezzel szemben az evangélikusok bibliaolvasása gót betűkkel, illetve a szlovák s magyar abc ismeretének a bázisán történt, ami a népszámlálásban „olvasni tudásként” regisztrálódott. A zsidó és evangélikus alsó csoportok összehasonlítására nem alkalmas tehát az alfabetizációs mérőszám. A „bibliaolvasó”, illetve „általános” motivációjú alfabetizmus helyi különbségét legfeljebb azzal mérhetjük, hogy „a csak olvasni tudók” hány százalékát teszik ki az írni–olvasni tudók és csak olvasni tudók összes számának. A kétféle alfabetizmus különbözőségéről három társtudomány is tájékoztat minket: német, angol, francia medievisták bőséges levéltári bizonyítékkal rendelkeznek arról, hogy a papság körében az írni tudás csak a püspöki székhelyeken, a kódexmásoló üzemekben, a hiteles helyeken alkalmazottak körében volt általános, a falusi papság csak olvasni tudott. A 20. századi felnőttoktatás-történészek, s a hagyományos írásképelemzők is igazolhatják, hogy a 21. században – az internetes olvasás teljes körűvé válása mellett – a kézzel történő írás gyakorlata vissza is fejlődik.¹⁴

Az evangélikusoknál, minden nagyobb keresztény felekezethez mérten jelentősebb mértékű az alfabetizmus. (Csak azért nem az evangélikus a legiskolázottabb, mert a picike, országosan alig háromezres örménykatolikus népesség iskolázottabb.)¹⁵

Az 1891-es népszámlálásban már minden egyes megyére rendelkezésre áll a népesség anyanyelvének összevetése a hitfelekezettel, ami azt jelenti, hogy korrelációs alapon kiszámítható az is, hogy az evangélikusok magyar, szlovák vagy német nyelvűsége milyen mértékben hat ki az írni–olvasni tudásra. (Azért van szükség a korreláció kiszámítására, mert olyan kereszt tábla nincs, amely a felekezet, az anyanyelv és az írni–olvasni tudás hármas kombinációját tartalmazná. Az evangélikusok kutatói számára pedig helytörténetileg is fontos, hogy az evangélikus népesség szlovák, német vagy magyar nyelvű.)

1900-ban az adatszolgáltatás tovább bővül, ugyanis a felekezetekre nézve immár korcsoportosan áll rendelkezésre az írni–olvasni tudás adata (megyék és természetesen nemek szerint differenciáltan).¹⁶

Ennek két jelentősége van. Egyrészt összevethetjük a 60-69 éveseket (tehát az 1831 és 1840 között születetteket) a 10, 20, 30 évvel fiatalabbakkal, amiből kiderül, melyik megye evangélikus népességének a relatív helyzete javul gyorsabban, lassabban. Másrészt viszont a vándormozga-

¹⁴ Csoma és Lada, 2002, Erdélyi, 2008.

¹⁵ Az olvasni–írni tudás összevetése a korral, nyelvvel hitfelekezettel. URL: <https://tinyurl.com/mtxkx37n>.

¹⁶ A jelenlevő népességből az írni és olvasni tudók száma, összevetve a korral és a vallással. URL: <https://tinyurl.com/y38m4jat>.

lom által értelemszerűen kevésbé érintett 12-14 éves népesség alfabetizmusa az egyidejű, tehát 19. század legvégi iskolázási viszonyokról tájékoztat: annak sikerességéről, hogy egy-egy megyében, nagyvárosban az evangélikus népesség mennyiben érte el hamarabb, azaz még 12 éves kora előtt, az írni-olvasni tudást. (Természetesen a tantervi norma mindig is az volt, hogy az írni-olvasni tudást már az első év végére el kell érni. Ugyanakkor nemcsak a 12-14 évesek alfabetizmusa tér el megyénként, hanem a 6-11 évesek alfabetizmusa és a 12-14 évesek alfabetizmusa közötti hányados is. Ez – minthogy a ténylegesen elvégzett elemi osztályok számára nézve akkori adat nincs – a legbiztosabb forrása az elemi iskoláztatáson belüli szóródásnak. Hiszen az írni-olvasni megtanulás sikertelensége – sok szórványos helyi adatfelvételünk alapján – összefügg az első osztály két, illetve három év alatt történő elvégzésének valószínűségével, utóbbi pedig azzal, hogy amikor a paraszti népesség a gyerekeket már a családi gazdaságban, esetleg a napszámban használni kezdi, azaz megéri neki megszegni az iskoláztatási kötelezettséget, hány osztály elvégzése sikeres.)

A népszámlálási statisztika mutatja, hogy az egyes országrészekben az egyes felekezetek által fenntartott népiskolában működő tanítók és tanítónők milyen arányban magyar anyanyelvűek, és a nem magyar anyanyelvűek közül milyen arányban tudnak magyarul. A nem magyar anyanyelvűek magyarul tudásában az evangélikus iskolák nem emelkednek ki, ami annak a jele, hogy az erős német felekezeti autonómia elkerülhetővé tette azt, hogy az 1879-től aktív tanügyigazgatási nyomás ellenére megtanuljanak magyarul.¹⁷

A népszámlálás hasonlóképpen országrészenként közölte a magyar, német és szlovák nyelvű evangélikus lelkészek arányát, de a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudását már csak a német és szlovák adatok összevonásával publikálták.¹⁸

E vonatkozásban válik először jelentőssé az egykori „Andor utcai gyűjtemény”. A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási részlegének Andor utcai raktárában¹⁹ megőrizték azokat a táblákat, melyek összesítésével a népszámlálások publikált kötetei elkészültek. A keresztábrakészítési technika az volt, hogy például a lelkészek anyanyelvére, magyarul tudására vonatkozó adatokat megyénként összesítették. Majd a már kombinatív formában létező számokat adták össze a népszámlálás köteteiben való publikálás céljára, mely publikáció, ahogy említettük, régióként történt.²⁰

Az egyháztörténész számára ez a körülmény rendkívüli jelentőségű, hiszen a megyék – e célból általunk összesített adatokkal – *némiképp* megfeleltethetők az egyházmegyéknek, a statisztikai régiók (emlékeztetőül: ezek akkora egységek, hogy pl az egész Dunántúl egyetlen egységet alkot, „Duna jobb partja” néven) azonban semmiképpen sem. (A megtévesztő nevű Dunántúli Evangélikus Egyházmegyének nem részei Tolna és Baranya megye evangélikus egyházközségei.)

Az evangélikus egyháztörténet forrásai alapján a történész hipotéziseket fogalmazhat meg arról, hogy az egyes egyházmegyékben gyakorolt lelkész kiválasztási gyakorlat, az egyes püspökök nyelvpolitikai gyakorlata mennyiben különbözött, s ezt a – döntően kvalitatív, szöveges források alapján megfogalmazott – hipotézist, pontosabban ennek következményét ezen eredmények alapján kvantitatívan ellenőrizheti.

¹⁷ A magyarországi tanítók és tanítónők anyanyelve és magyar nyelvismerete az iskolák jellege. URL: <https://tinyurl.com/4x2yvvjm>.

¹⁸ A magyarországi lelkészek és segédlelkészek anyanyelve és magyar nyelvismerete... URL: <https://tinyurl.com/twaea9rh>.

¹⁹ A raktárban – ami NEM levéltári, hanem irattári gyűjtemény volt – néhai Nagy Orbán statisztikus (számos szabályt megsértő) szívesége jóvoltából tudtam kutatásokat folytatni évtizedekkel ezelőtt.

²⁰ A raktárban megismert László utónevű idős úr nemcsak az 1930-as népszámlálás feldolgozásával kapcsolatos ifjúkori tapasztalatait osztotta meg velem, de arra is emlékezni látszott, hogy édesapja (aki szintén alacsony beosztású statisztikai hivatali alkalmazott volt) mit mesélt az 1900-as, 1910-es és 1920-as népszámlálás feldolgozási technikájáról.

Az iskolázottságtörténet, illetve az iskolázott csoportok történetének vonatkozásában az 1910-es népszámlálás megint új fejezetet nyit. A 1910-es népszámlálásban például az evangélikus iparforgalmi tisztviselőket abban a tagoltságban látjuk, hogy megvan a kereső férfiak, eltartott férfiak, kereső nők és eltartott nők száma. Ez az adat azért érdekes, mert az eltartott férfiak arányából egyértelműen következtethetünk a megfigyelt csoport gyerekszámára, a kereső nők és kereső férfiak arányából pedig az iskolázással is erősen összefüggő modernizációs jelzésre, a nők önálló munkavállalására. (A női munkavállalás a nagy keresztény aggregátumok közül az evangélikus nőket jellemezte leginkább, de nagyon is különbözött, hogy ez a fölény az egyes városokban mennyire érvényesült.) Ugyanezek az adatok már 13+2 iparág vonatkozásában álltak rendelkezésre, tehát külön adat van például az evangélikus nyomdaipari és gépipari tisztviselők ilyen tulajdonságáról. (A korreláció itt is segít, hiszen más táblákból viszont tudjuk ugyanezen személyek anyanyelvét, ismét másokból az iskolázottságát.)²¹ Az evangélikus népesség helytörténész kutatója számára ez a részletezettségi szint már azt jelenti, hogy egy konkrét cég egyetlen tisztviselőjéről kap adatot.

Az értelmiségiek közül a katonatisztek adatai a legrészletesebbek a népszámlálásban. Az 1186 evangélikus tisztre 280 eltartott evangélikus fiúgyermek jutott. A 811 eltartott evangélikus hölgyből azonban nem tudjuk mennyi a gyerek és mennyi a feleség, hiszen a más vallású tisztek esetleges evangélikus feleségei is ezt a számot növelik.²² Egyébként a katonatiszti népességben – nemcsak a népszámlálások, de Hajdu Tibor személyi adatbázisokon alapuló felvételei szerint is – az evangélikusok a többi nem katolikus felekezetűhöz képest mindenképpen felülreprezentáltak.

Az „Andor utca” (mely kutatásunk óta egyébként a nemzeti levéltár része lett) e vonatkozásban is nyújt megyénként részletezett adatot. Nincs ugyan iparáganként részletezve, de a mezőgazdaság, a bányászat, az ipar és a kereskedelem adatai megyénként is megjelennek, aktivitás–eltartottság szerint kétféle értelemben vett férfit és kétféle értelemben vett nőt megkülönböztetve. Az egyes foglalkozási csoportokat ugyanebben a kombinációban közli a népszámlálás, így megyespecifikus adataink vannak olyan jellegzetes iskolázott csoportokról, mint az evangélikus mezőgazdasági tisztviselők, erdészeti tisztviselők, bányászati tisztviselők, ipari tisztviselők, kereskedelmi tisztviselők, közlekedési tisztviselők.²³

Az evangélikus értelmiség létszáma részletes foglalkozási bontásban áll rendelkezésre – elkülönítve például a rendezett tanácsú városi tisztviselőket és díjnokokat a törvényhatósági tisztviselőktől és díjnokokról, s megkülönböztetve tucatnyi közigazgatási foglalkozási csoportot. Korcsoportos bontás ugyan nem áll itt rendelkezésre, de ügyvédsegédek és az ügyvédjelöltek száma külön is megvan, ez pedig életkori bontásnak is némiképp megfelel. A tanügy bontása néhol meglepően részletes, pl. a bányászati iskolákról megtudható, hogy egyetlen katolikus férfioktatójuk van, a középiskolák esetében azonban nem válik szét a reáliskolák és gimnáziumok tanári kara.²⁴

Ezt követően megyénként látjuk az evangélikus állami tisztviselőket, állami díjnokok, vármegyei tisztviselőket, s számos más foglalkozást űzők számát. Ez azonban további tulajdonságokkal nincsen kombinálva, s itt az „Andor utca” sem segít, mert valóban csak olyan kombinációk készültek el helyileg, amit országos táblaként közölni akartak.

²¹ A foglalkozások főáttekintése összevetve az anyanyelvvel és vallással... URL: <https://tinyurl.com/3fczmy57>.

²² A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással, törvényhatóságoként. URL1: <https://tinyurl.com/3hfwu2ex>; URL2: <https://tinyurl.com/3fczmy57>.

²³ Egyes fontosabb foglalkozási alcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással... URL: <https://tinyurl.com/2s497s9x>; valamint 526, 541, 591. lap

²⁴ A közszolgálati ágak és szabad foglalkozások körébe tartozó értelmiségi kereső egyének vallása, anyanyelve és állampolgársága fő- és alcsoportok szerint. URL: <https://tinyurl.com/jdjt5b6>.

Az 1910-es népszámlálás legfontosabb újdonsága, hogy a 4, 6, illetve 8 középiskolai osztályt végzeteket elkülönítette az egyéb írni–olvasni tudóktól, külön a férfiakra és külön a nőkre nézve. Persze a középiskola szó itt mást jelent, mint a tanügyi adatszolgáltatásnál, hiszen a 4 osztályos középiskolai végzettség magában foglalja a polgári iskolát végzetek széles tömegeit is, a hölgyek esetében pedig a 6 osztályos lányiskolát végzeteket nyolc középiskolai osztályt végzettként számolták el, tekintettel arra, hogy az idősebb nőnemzedéknek ez volt a legmagasabb Magyarországon kínált műveltség. A „8 középiskolai osztályt végzett” kategóriát gazdagították a felsőkereskedelmi és tanítóképzőt végzetek is. Mindenesetre tény, hogy Magyarország 100 törvényhatósága közül egyetlenegy sincs, ahol ne lenne nyolc középiskolai végzettségű női evangélikus személy.²⁵

A legfontosabb megyéről megyére elemezhető összefüggés, hogy *hogyan aránylik egymáshoz* a 4, 6 és 8 középiskolai végzettségűek aránya felekezetenként. A legkevésbé polgárosult csoportokat relatíve keskeny 4 középiskolát végzett tömbre épülő 8 középiskolai végzettség, a polgárosultakat viszont piramisszerű formáció jellemzi. Noha a 6 középiskolai végzettség nem tűnik nagyon használható adatnak (hiszen csak megszakítással keletkezhet), megyénkénti aránya mégis a legközelebb van a reáliskolások–gimnazisták megyénkénti arányához, hiszen se a polgárban, se a tanítóképzőben végzett népesség nem torzítja ezt a számot.

Az evangélikus tanítók számának levonásával a nyolc osztályt végzettként meghatározott evangélikus csoportból a megyékben tartózkodó evangélikus gimnáziumi/reáliskolai érettségizettek aránya nagyjából meghatározható. A felsőkereskedelmi iskolai végzettségű népesség (ami a nyolc középiskolát végzetek harmadik nagy tömbje) ugyanis inkább a nagyvárosokban talált megélhetést.

A Trianon előtti időszakra nézvést ez az egyetlen olyan adatfelvétel, melynek segítségével a teljes népességre nézve a magasabb iskolázottságra is differenciált iskolázottsági adatot szerezhethetünk, ezért itt lehet talán a legkevésbé lemondani az „Andor utca” által kínált lehetőségről, arról, hogy részletes (ötéves) korcsoportban elemezhető legyen a felekezet, és nem specifikus iskolázottság megyéről megyére haladva.

Ennek jelentőségét évekkel ezelőtt felismerve, Karády Viktorral el is kezdtük ezeknek az adatoknak a kiadását, így ma már levéltári bűvarkodás nélkül hozzáférhetőek Erdély, Kelet- és Nyugat-Felvidék, Dunántúl és Budapest adatai.²⁶ Az alapvetően adatközlő jellegű kiadványok közül épp az evangélikus szempontból nagyon fontos felvidéki kötet elé került elemző előszó.

Fel kell hívnunk azonban az evangélikusok iskolázottságának történetére kíváncsiak figyelmét arra, hogy az általunk ellenőrzött és publikált adatokon kívül az Andor utcai táblák még részletesebb adatokat tartalmaznak, melyeket nagy munkával, megyéről megyére haladva, lehet azonosítani. Pontosabban a munkát olvasóink közül azoknak érdemes részletekben elvégezni, akik valamely megye vagy város evangélikusaira kíváncsiak. Ugyanis egy-egy nagy méretű papírlap (pl. „Arad megyei férfiak”) a belenyomtatott kategóriavonalakon kívül nemcsak az általunk a publikációban használt egyértelmű vastagon beleírt számokat tartalmazza, hanem minden egyes szám kockájában apró betűkkel halvány ceruzaírással más számokat is. E számok összege kiteszi az adott cellában található, vastagon beleírt végleges adatot, és néhány próbaszerű ellenőrzés szerint annyi szám van, ahány járás és rendezett tanácsú város a megyében. Feltehető tehát, hogy e számok egy még korábbi munkálat eredményei, amikor is valakik (talán

²⁵ A jelenlevő népesség vallása, összevetve a műveltséggel. URL: <https://tinyurl.com/2jdm8hp4>.

²⁶ Educational inequalities and denominations, 1910 sorozatcímmel, a sorozat előbb a néhai Oktatáskutató Intézeté volt, majd a Wesley-é. A MEK ben is fenn van: URL1: <https://tinyurl.com/2nsjm9jh>; URL2: <https://tinyurl.com/5ys8uhma>; URL3: <https://tinyurl.com/dnfn7pdw>; URL4: <https://tinyurl.com/22wr2akc>. Három országrész adatainak ellenőrzése és publikálása folyamatban.

megyei tisztviselők) járási szinten összesítették az adatokat, s ma már meg nem lévő papírlapokról ezek az adatok – technikai összesítés céljára – átkerültek ezekre a nagyobb adatlapokra.

Így – cellánként „kisakkozva”, hogy melyik adat melyik járásra vonatkozik – sosem látott részletességű adathoz juthat az érdeklődő, konkrétan például az egyházi forrásokból, kvalitatív forrásokból megismerhető evangélikus egyházközségek „népszámlálási lenyomatát” tárhatja fel. Saját adatrögzítésünk nem ebben az irányban haladt előre, hanem a rendezett tanácsú városok felekezetspecifikus iskolázottsági adatait dolgozza fel, itt azonban sajnos életkori bontás már nincs, az iskolázott nők aránya viszont fontos modernizációs jelzés.²⁷

Bár ez az áttekintés az evangélikus iskola- és iskolázottságtörténet kutatóit csak 1918-ig segíti, arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy számos népszámlálási forrás 1920-at követően életkori bontásban is közöl adatokat, így azok az adattartalmak, melyek az 1920-as és az 1930-as népszámlálásban jelentek meg, az 1918 előtti viszonyokra nézve is tájékoztatóak. Az 1920-as s 1930-as népszámlálás a korábbiakkal ellentétben a felsőoktatási végzettségről, sőt a diploma irányáról is adatot szolgáltat. A népszámlálások az iskolázottsági alsó csoportokat is bontják, a négy elemi iskolai osztályos és hat elemi iskolai osztályos végzettség differenciáltan kerül bemutatásra – a nyomtatott kötetekben, s természetesen még részletesebben az „Andor utcai” gyűjteményben.

Az 1941-es népszámlálás egy dologban kínál újdonságot: adatokat közöl arról, hogy a zsidótörvények által zsidónak minősített evangélikus vallású népesség mekkora.

Ismeretes módon az 1949-es népszámlálás még vett fel felekezeti adatot, de azzal kapcsolatban semmilyen kombináció, így iskolázottsági sem készült.²⁸

Nem folytattunk kutatásokat arról, hogy az utódállamok népszámlálásai melyek a két világháború között mindenütt kérdeztek felekezetet, milyen módon használhatók.

A külföldi, főleg angolszász társadalomtörténetírás új nagy lehetősége, hogy a régi népszámlálások fokozatosan személysorosan is a netre kerülnek. Magyarországon a régi népszámlálások személysoros anyagai nincsenek meg, s az első olyan népszámlálás, melynek a személysoros anyagai kutathatók, az 1970-es, de csak 2001-ben van először vallási adat.²⁹ Az 1918 előtt iskolába járó népességre nézve ez tehát generációsan nem használható.

Jobb a helyzet a Romániához csatolt területeken. Minthogy már az 1992-es népszámlálás felvette a felekezeti adatokat, érdemben vizsgálható az 1900 előtt született népesség is. Az IPUMS-tól³⁰ igényelhető személysoros adatbázisból végzett számításaink szerint a nyugati kereszténységhez tartozóknak általában 1,3%-a, az öregekre nézve 2,3%-a evangélikus, az evangélikusok iskolázottabb és városiasabb népesség lévén tovább élnek. A romániai evangélikus népesség iskolázottságát lakóhely és születési hely, valamint anyanyelv-specifikusan is vizsgálhatjuk. Az 1918 előtti helyzet elemzésére mégsem alkalmas e kitűnő adattár, mert egy német–román megállapodás keretében a pártállam utolsó harmadában az evangélikus szász lakosság (köztük az idősek) nagy része az NSZK-ba távozott.

Szlovákia lakosságának 1991-ben 6,2%-a evangélikus (több mint 90% sorolta magát valamilyen felekezethez). De Szlovákia csak 21. századi adatokkal lépett be az IPUMS-ba, tehát nem tudhatjuk, hogy milyen az idősek (további kombinációkkal is értelmezhető) leválogathatósága,

²⁷ Adatközlésre itt még nem került sor, de Balassagyarmat, Körmöcbánya, Magyarkanizsa felekezeti adatainak elemzésére már igen. Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*. 13(3), 3-14. URL: <https://tinyurl.com/4nbkeusf>.

²⁸ Ezeknek a népszámlálásoknak a kötetek is kutathatók a könyvtárak mellett a Hungaricana adatbázisában is, komoly különbség azonban, hogy 1918 előtti időkkel ellentétben 1923-tól Statisztikai Szemle jelenik meg, amelyben gyakran mutatnak be egyes városokra vonatkozó adatokat. Statisztikai Szemle Archivum: URL: <https://tinyurl.com/ptb3p2rn>.

²⁹ Az 1970-es, 1980-as, 1990-es népszámlálás 10 % os mintája, a 2001-es népszámlálás teljes – tízmillió soros – adattára kutatható a KSH kutatószobájában.

³⁰ <http://ipums.org> től beszerzett román adattár továbbfejlesztett változata kutatóintézeti gépünkben, nyilvánosan használható.

illetve általában milyenek a személysoros feldolgozás lehetőségei ebben a korábbi népszámlálásban. A németekre és magyarokra vonatkozó 1945 utáni kitelepítések itt is kérdésessé teszik, hogy az 1991-es idők iskolázottsági viszonyai mennyire tükrözik az 1918 előtti helyzetet.

A 2001-es magyar népszámlálás közvetett értelemben mégiscsak használható az 1918 előtti iskolázottsági-modernizációs szint összevetéséhez. Azt a megfigyelést tehetjük, hogy pl. az 1941-ben különböző falvakban született személyek csoportjainak hatvan évvel későbbi foglalkozási, iskolázottsági, vagyoni, házasságpiaci³¹ adatokból megalkotott erőssorrendje nagyon erősen korrelál a falvakban 1941-ben mérhető átlagos iskolázottság erőssorrendjével. Azaz a társadalmi mobilitás rengeteg mindent megváltoztatott, de a falvak sorrendje keveset változott. Ebből az összefüggésből kiindulva a 2001-es népszámlálás személysoros változatából előállítható az 1915-1918-as születésű evangélikusok falvak szerinti erőssorrendje, illetve a helyi nem evangélikusokkal szembeni felülreprezentációjuk mértéke. Ez közvetett jelzést ad az 1915-1918-as állapotokra is.

Még két sajátos, népszámláláshoz hasonló adattárról – pontosabban az abból vett, kutatóintézetünkben hozzáférhető,³² egyenként kb. 80 ezres adatbázisról kell beszámolnunk. Az egyik adatbázis az 1941-es budapesti lakásösszeírás lakóösszeírási mellékletéből készült 5%-os minta, mely természetesen nagy számban tartalmaz 1900 előtt született evangélikus személyeket, akiknek foglalkozása, lakásviszonyai nyilvánvalóan összefüggést mutatnak az adott személyek tanulókorban elért állapotaival. A másik adatbázis pedig az 1945-ös budapesti lakásösszeírás lakóösszeírási mellékletéből készült 5%-os minta, mely történelmileg egyedülálló forrás: foglalkozási és iskolázottsági adatokat tartalmaz személysorosan.

Ez a kettős adattár, abban az értelemben unikális, hogy *kombinatíve* tanulmányozható a felekezet (s ezen belül a kikeresztelkedettek), a házasság (és vegyes házasság), a névjelleg, a foglalkozás–iskolázottság, a vagyonosság, az életkor, illetve az, hogy a család gyermekkorú tagjait milyen iskolatípusba írták be. Csak a nagyságrend érzékeltetéséül: 1945-ben 1800-nál több magyar névjellegű evangélikust, 900-nál több német névjellegű evangélikust, s közel ugyanannyi szlovák névjellegű evangélikus személyt tanulmányozhatunk az adatbázis segítségével. Ez lényegesen több, mint amit bármely alnépesség esetén elégségesnek szoktunk tartani. Az adatfelvétel technikája következtében az 1941-es és 1945-ös népesség összeköthető, mely e nagyságrendben már becslést tesz lehetővé a nyilas kormány felszólítására Németország felé eltávozott és a városban maradó népesség társadalmi különbözőségéről.

Az iskolai adatok

A történelmi országterület evangélikus közép- és felső rétegeinek megismeréséhez messze nem teljes körű, de jelentős forrást jelent a gimnáziumok és reáliskolák anyakönyveiből, ezek hiányában iskolai értesítőiből vett személysoros adattár, illetve az egyetemi anyakönyvekből és diplomakönyvekből vett személysoros adattár (mindkettő a Karády-Nagy-féle eliteso8 kutatáshoz kapcsolódik), amit kiegészít Szögi László 1918 előtti külföldi egyetemjárásról szóló adattára.

1918 előtt minden számunkra hozzáférhető középiskolai beiratkozási anyakönyvből és értesítőből húszévenként felvettük az elsős középiskolai beiratkozási adatokat. 1860-ra nézve ez valóban reprezentálja az alsó középosztályt, mert még nem indult be a polgári iskola alapítási mozgalom, mely később az alsó középiskolába járást ambicionáló, de érettségi szerzésre nem

³¹ A vagyoni sorrendet a rendelkezésre álló ingatlanból, és a betöltött foglalkozás tipikus jövedelméből becsültük, a házasságpiaci sorrendet pedig a házastárs–élettárs valamennyi szociodemográfiai adatából.

³² Karády Viktor és Nagy Péter Tibor kutatásvezetők megállapodása értelmében az eliteso8 keretében felhalmozott adatbázisok nem kerülnek ki a netre, de előzetes megállapodás alapján egy Nagy Péter Tibor által kijelölt számítógépen kutathatják azok, akik nagypetertibor@gmail.com-on ezt az igényüket bejelentik.

törekvő csoportokat kivonta a középiskolázásból. Az 1880-as és 1900-as adatok, melyeket a lányok esetében 1910-es adatok is kiegészítenek, a 8-9 évvel későbbi nyolcadikos adatokkal összevetve, a gimnáziumi–reáliskolai tanulást ambicionáló népesség lemorzsolódásáról, s részben az iskolák közötti mobilitásáról tájékoztatnak.

Egy szűkebb kört mutat be az 1850-es és 1918-as időhatárok között teljeskörűen a nyolcadikosok adattára.

A gimnáziumi és reáliskolai beiratkozási adatok – miután joggal feltételezzük, hogy az evangélikus polgárság és értelmiség fiúgyermekait szinte teljeskörűen reáliskolába/gimnáziumba járatta – alapvető tájékoztatást nyújtanak ennek az evangélikus középrétegnek (mármint a szülők nemzedékének):

- a foglalkozási megoszlásáról;
- a területi mobilitásáról (hiszen a tanuló születési helye és pillanatnyi lakhelye közötti különbözőség adata ezt tükrözi);
- a gyerekek számáról (hiszen több fiúgyermek esetén ugyanazon városi iskolában többször felbukkan ugyanaz az eltartó);
- a név jellegéről, esetleges névmagyarosításáról;
- a gyermek számára történő iskolaválasztási stratégiáról (adott esetben nem evangélikus iskola választásáról).

A tanulók nemzedékére nézve adatot szolgáltat:

- a tantárgyspecifikus tanulmányi eredményességről (iskolánként, mely azt tükrözheti, hogy a történelemből és részben a magyar irodalomból szerezhető jegyek szimbolikus kódrendszerük révén kimutathatóan jobban összefüggnek a tanuló felekezete, a tanár felekezete és az iskola felekezete közötti kapcsolattal, mint a többi tárgyból szerzett jegyek);
- a tanulók által megszerzett ösztöndíjakról;
- a tanulók iskolai erőviszonyok között megszerzett jegyeinek és valamilyen értelemben „országos kontroll alatt” – érettségi biztos jelenlétében megszerzett jegyeinek különbözőségéről. Bár ezt az adatduplázódást csak néhány dunántúli iskola esetében vállalta a kutatás, amikor afféle „big science” metódussal több tucat pécsi bölcsészhallgatót vont be a munkába e sorok szerzője.³³

Az iskolai személysoros adattárakat, a helyi iskolapiacok megítélése szempontjából, tizenöt vármegyében elvégezhető, korábbi OTKA-kutatásra támaszkodó adatfelvételünk egészíti ki, mely a középfokú iskolák (zömmel polgárik, tanítóképzők, felsőkereskedelmik jelentik itt az újdonságot a reáliskolák és gimnáziumok mellett) értesítőjének táblaanyagáról (tehát nem személysoros jelleggel, de az osztályokat sokféleképpen tagolva) készültek. Azt mindenképpen lehetővé teszik, hogy bemutassuk, mely terület evangélikus népessége áramlott inkább a felsőfok felé vezető, érettségit adó, illetve más középfokú iskolatípusokba.

Az evangélikus népesség iskolázási értelemben vett elitjét mutatják be az egyetemi diploma-könyvekből készült személysoros adattárak.³⁴ Ezeket itt és most csak felsoroljuk.

³³ A pécsi bölcsészkar tanárszakos hallgatói egy féléves neveléstörténet kurzusukat a 2000-es évek közepén egy olyan szakmai gyakorlattal teljesíthették, melynek eredményeként – Bendzsák Csaba kutatási asszisztens munkájának köszönhetően – elkészült a két háború közötti időszakokra vonatkozó, a dunántúli reáliskolák, reál-gimnáziumok és humángimnáziumok valamennyi nyolcadikosára kiterjedő, értesítőalapú (tehát nevet, felekezetet és tantárgyankénti jegyeket tartalmazó) adattár.

³⁴ URL: <http://eliteso8.uni.hu>.

I. JOGÁSZDIPLOMÁSOK ADATBÁZISA

- Budapest (1870–1918) – 38.597^{*35}
- Kolozsvár (1872–1918) – 14.198
- Bécsi jogi kar (1850–1919) – 4.029
- Német jogi karok (1789–1919) – 1580
- Svájci jogi karok (1850–1918) – 183
- Prágai jogi kar (1850–1918) – 348

A jogakadémiák – maguk is részben felekezeti kötöttségűek

Államiak

- Nagyvárad (1862–1917) – 4.968
- Kassa (1880–1919) – 475
- Győr (1870–1884) – 208

Reformátusok

- Debrecen (1870–1912) – 2.718
- Kecskemét (1867–1948) – 4910^{*}
- Pápa (1860–1884) – 542
- Pozsony (1867–1919) – 1645
- Sárospatak (1867–1918) – 704

Evangelikus

- Eperjes–Miskolc (1872–1918) – 7.424

Római katolikus

- Eger (ennek csak 1/3-os mintáját rögzítettük – 1865–1948) – 5372^{*}
- Pécs (1867–1919) – 1566

II. ORVOSI ÉS GYÓGYSZERÉSZETI DIPLOMÁSOK ADATBÁZISA

- Budapesti orvosi kar (1770–1950) – 28.008^{*}
- Gyógyszerészeti tanfolyam (1906–1945) – 2.883^{*}
- Kolozsvári orvosi kar (1872–1918) – 1.075³⁶
- Gyógyszerészeti kar (1861–1951) – 2.370^{*}
- Bécsi orvosi kar (1850–1867) – 1.667
- Német orvosi karok (1789–1919) – 844

³⁵ A *gal jelzett számok azt mutatják, hogy az adatbázis az 1918 után szerzett diplomákat is tartalmazza, melyek azonban alkalmasak arra, hogy az 1918 előtti középiskolai adatokhoz kapcsolva azokat az adatokat javítsák.

³⁶ Ez a személyi lista a neten is hozzáférhető, URL: <https://tinyurl.com/bdetj55w>. Ugyanott Karády Viktor elemző tanulmánya.

- Svájci orvosi karok (1840–1917) – 112
- Prágai orvosi kar (1850–1918) – 241
- Prágai gyógyszerészeti kar (1856–1918) – 35

III. HUMÁN ÉS REÁLBÖLCÉSÉSZET

- Budapesti bölcsészkar (1878–1944) – 13.917^{*37}
- Kolozsvári bölcsészkar (1872–1918) – 2.898
- Kolozsvári természettudományi kar (1872–918) – 1.181
- Budapesti Eötvös Collegium felvett diákok (1895–1949) – 1.242^{*}
- Budapesti Eötvös Collegium elutasított diákok (1895–1949) – 1.056^{*}
- Bencés tanárképző (1870–1949) – 633^{*} (Evangélikus szempontból nem releváns)
- Piarista tanárképző (1868–1945) – 1.091^{*} (Evangélikus szempontból nem releváns)
- Bécsi bölcsészkar (1850–1919) – 1.895
- Német bölcsészkarok (1789–1919) – 556
- Német bölcsészkarok természettudósai (1789–1919) – 324
- Svájci bölcsészkarok (1850–1918) – 346
- Prágai bölcsészkarok (1850–1918) – 273

IV. MEZŐGAZDASÁGI KÉPZÉSEK

- Pallagpuszta (1890–1920) – 704
- Keszthely (1880–1948) – 2.330^{*}
- Kolozsmonostor (1906–1918) – 1.097
- Mosonmagyaróvár (1880–1949) – 1.653^{*}
- Kassa (1906–1919) – 338
- Budapesti kertészet (1890–1949) – 2.375^{*}
- Selmezbánya/Sopron) erdészet (mintaévek, 1880–1948) – 3.423^{*}
- Bécs (1890–1918) – 214
- Németország (1794–1919) – 31

V. KATONAI KÉPZÉS

- Ludovika (1908–1912 and 1929–33) – 297^{*}
- Bécsi katonai (1867–1919) – 2131
- Bécsi konzuli (1890–1918) – 60
- Fiumei tengerészeti (1896–1918) – 387

VI. MŰVÉSZETI KÉPZÉS

- Budapest konzervatórium (1890–1930, 1945–1949) – 4.459^{*}
- Bécs (1915–1955, minta) – 7.933^{*}
- Német zenei (1850–1919) – 112

³⁷ Az evangélikus értelmiség, tanárértelmiség szempontjából különösen fontos bölcsészkarok fejlődését értékeli Biró, 2015.

- Prágai zenei (1840–1916) – 39
- Budapest iparművészet (1899–1948) – 2.043*
- Budapest szépművészet (1877–1948) – 2.281*
- Budapest színházművészet (1900–1948) – 742*
- Bécsi művészeti képzők (1890–1918) – 102
- Német művészeti képzők (1821–1919) – 423
- Prágai művészeti képzők (1822–1913) – 21

VII. GAZDASÁGI KÉPZÉS

- Budapesti kereskedelmi akadémia (1870–1911, 1929–1935) – 1.313*
- Budapest keleti kereskedelmi akadémia (1890–1920) – 1.182
- Fiume külkereskedelmi akadémia (1912–1919) – 200
- Kolozsvár kereskedelmi akadémia (1900–1911) – 438
- Budapest közgazdasági kar, kereskedelem (1921–1948) – 5.745*
- Budapest közgazdasági kar, tanárképzés (1890–1944) – 2.688*
- Bécsi exportakadémia (1898–1918) – 556

VIII. MŰSZAKI FELSZŐKTTATÁS

- Általános mérnökképzés (1882–1949) – 5.73*
- Vegyészmérnök (1882–1948) – 1.697*
- Gépészmérnök (1882–1949) – 16.888*
- Építészmérnök (1882–1950) – 4.394
- Selmechánya kohászat (1870–1918) – 518
- Selmechánya bányászat (1880–1948 mintavételes) – 1.580
- Bécsi műszaki kar (1867–1918) – 2.126
- Német politechnikumok (1804–1918) – 2.344
- Svájci politechnikum (1867–1918) – 810
- Prágai politechnikum (1850–1918) – 383
- Pribram bányászati iskola – 26

IX. TEOLÓGIÁK

- Evangélikus akadémia Eperjes (1867–1884) – 184
- Katolikus teológiai kar, Budapest (1894–1945) – 1.787 * (evangélikus szempontból nem releváns)
- Református akadémia Budapest (1855–1945) – 2.138*
- Református teológia Sáropatak (1867–1918) – 857
- Református teológia Debrecen (1867–1868) – 190
- Református teológia Pápa (1867–1950) – 873*
- Bécsi egyetem katolikus teológia (1852–1889) – 744 (evangélikus szempontból nem releváns)
- Bécsi egyetem protestáns teológia (1867–1988) – 234
- Német evangélikus fakultások (1790–1918) – 259

A több százezres középiskolás tömeg, illetve a hasonló nagyságrendű egyetemi hallgató és diplomás tömeg minden esetben rendelkezik

- névvel
 - ebből következően névjelleggel
 - nemmel
- becsülhető generációs hovatartozással.

E két tulajdonság alapján a középiskolás és egyetemista népesség nagy valószínűséggel összekapcsolható, így az esetek elsöprő többségében:

- rendelkeznek felekezeti adattal
- tanulmányi kiválósági jelzéssel.

Elég nagy százalékban rendelkeznek:

- családi rétegződési jelzéssel,
- regionális jelzésekkel.

Végezetül a név, képzési irány és orientáló évszámok segítségével ez a több százezer fős elit összekapcsolható más elitlistákkal, lexikoncímszavakkal, bibliográfiák szerzői népességével, szabadkőműves-listákkal stb. Ez az összekapcsolás megteremti annak a lehetőségét is, hogy felekezeti jelzésekkel el nem látott listákból kiemeljük az evangélikusokat.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy az evangélikusokra vonatkozó bármely kutatás bőséges információt találhat statisztikai táblázatos adatközlésekben, személysoros, de névvel el nem látott adattárakban és prozopográfiai, azaz névvel ellátott, ezért összekapcsolható adatbankokban egyaránt.

A közeljövő várható fejleményei a kutatási és elemzési háttéranyagok szempontjából a következők:

- a folyamatosan netre kerülő névlisták (például polgári iskolai osztálynévsorok) segítségével tovább növelhető, gazdagítható az adatbank
- a releváns protestáns (lutheránus folyóiratokból kitermelhető) személyek, témák újabb összefüggéseket teremtenek.

Források

A középiskolai törvényjavaslat (III) Fraknói Vilmostól. *Budapesti Szemle* 31(67), 94-132.

URL: <https://tinyurl.com/yrdc477h>

Az 1847-48-ik évi országgyűlésnek 'a vallás dolgában' alkotott (XX.) törvénycikke (1881). *Budapesti Szemle*. 65(169-171), 271-285.

Haan Lajos (1882): *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest.

Zsilinszky Mihály (1880): *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Budapest.

Felhasznált irodalom

Biró, Zsuzsanna Hanna (2015): *Bölcsészdiploma és társadalom: Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895-1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Csepregi Zoltán (2020): *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. II/1: a zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681). II/1: Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület); 2. jav., bőv. kiad. Reciti, Budapest.

Csoma Gyula – Lada László (2002): Az olvasás éve és a funkcionális analfabétizmus. *Új Pedagógiai Szemle* 52(1-6), 90-94.

URL: <https://tinyurl.com/33vrp3j9>

Erdélyi Margit (2008): Az olvasás és az olvasni tudás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 10(4), 85-93.

URL: <https://tinyurl.com/yvnuatjz>

Fabry Tibor (1997): *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest.

Faragó Tamás (2008): *A múlt és a számok. Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században*. Várostörténeti tanulmányok 10. Budapest.

Fényes Lajos (1902): *Guta, ágostai hitvallású evangélikus anyaegyház története 1543-1900. évig*. Balassagyarmat.

Karady Viktor (1994): Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig, Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest. 1994. 125-168

Karady, Victor (1987): Juifs et Luthériens dans le système scolaire hongrois. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 69, sept. 67-85.

DOI: <https://doi.org/10.3406/arss.1987.2382>

Kármán Mór (1911): Közművelődésünk fejlődése a szatmári békéig. *Budapesti Szemle* CCCCIX(409), 28-69.

URL: <https://tinyurl.com/8p9a2hub>

Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*. 13(3), 3-14.

URL: <https://tinyurl.com/4nbkeusf>

Nagy Péter Tibor (2022): 1944 elitjei – módszertani bevezető. In: Virányi Péter (szerk.): *Út(elágazások): Magyarország 1944-1945*. MTA II. világháború története albizottság, Budapest, 478-510.

URL: <https://tinyurl.com/udebavup>

Szelényi Ödön (1917): *A magyar ev. nevelés a reformatiótól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. A reformatio négy százados jubileumára*. Pozsony.

Szigethy Lajos (1921): Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformatiótól napjainkig. *Századok*. LV(6-10), 239-241.

URL: <https://tinyurl.com/4dyabxwe>

Zombori István (szerk.) (2019): *A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában. 18-20. század*. METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest.

Zsilinszky Mihály (1908): Az 1848-iki XX. törvénycikk története (I). *Budapesti Szemle* 36(374), 133. k., 161-184.

URL: <https://tinyurl.com/38c5a3fd> | (II.) 36(375), 133. k., 357-383. URL: <https://tinyurl.com/yceac83>